

על השגבת הסליחה אצל ז'נקלביץ', אמרי ודנקל

לואי ותד

קשה לכתוב על סליחה. קשה לקרוא על סליחה. קשה לחשוב על סליחה. קשה לשקול סליחה. על אחת כמה וכמה בעת הזאת.

בסליחה יש דבר מה מן הפריבילגיה. הפריבילגיה של ההיות בזמן שלאחר המעשה. הפריבילגיה של העמידה לצד אציל הרוח והנפש המוכן לסלוח. הפריבילגיה של ההיות וההתהוות כעל-אדם, כאביר אמונה. הפריבילגיה של ההיות נשגב.

טקסט זה אמנם עוסק במסה של ולדימיר ז'נקלביץ', אך לאורך הקריאה בה הדהדו בראשי קולותיהם של אחרים – ז'אן אַמְרִי ועיסוקו הענף בשאלת הטינה והכפרה, ואמל דְנֶקֶל (شُقَل) ושירתו על סרבנות הפיוס והסליחה. גם הכתיבה של חנה ארנדט וז'אק דרידה ופרידריך ניטשה, ורבים אחרים, ראויה לאזכור בהקשר זה של סליחה, אך יסלחו לי האחרונים שאני נותן במה לראשונים.

בשעה שהתותחים רועמים והתופים מכים, הכלבים ממשיכים לנבוח והשיירה ממאנת לעצור. הסליחה מתהלכת כקבצנית מבית לבית בעוד הנקמה מתנחלת בלבבות יושבי האזור. ז'נקלביץ' קרא לסלוח על הבלתי נסלח בלי להבינו בהכרח, ועודד אותנו להבין דברים רבים לפני שנוכל לבסוף לסלוח בלי להבין. "אף אם ניתן לרחוץ את כתמי הדם של המעשה שנעשה", הוא כתב, "את הכתם המקולל של העובדה שהוא נעשה לא ניתן למחוק, ושום מירוק לא יסיר אותו. ובכל זאת, במובן אחר, נשגב למעשה ובלתי-ניתן-להכנה, זהו נס הסליחה עצמו: להשמיד, בהארה של שמחה, את מה שהיה ואת מה שנעשה". אך ז'נקלביץ' לא עמד בקריאותיו שלו, וביטא בגאון את היוהרה בחומרה חסרת הרחמים של מי שאינו סולח, ובעצמו עמד בתיאורו שלפיו "לסרב לסלוח פירושו לדחות כל דמיון, כל אחווה עם החוטא". האם גם הוא החשיב את עצמו במובלע כמי שניחן במהות שונה מזו של מבצע העוון, והחליט שהוא אפרירי מחוץ לחטא?

ז'נקלביץ', במחשבתו ובכתיבתו האמפיבולית, מעולם לא סלח לגרמניה, והציג עמדה שהיא בה בעת אמביוולנטית וסמ־דיאלקטית – בלי הדינמיקה לקראת סינתזה. האומנם

יש תשובה לשאלה "האם צריך לסלוח"? והאם קיים המעשה הבלתי נסלח, אם זהו אכן הדבר היחיד הראוי לסליחה? האין בכך משום האוקסימורון בהגדרת הראוי לסליחה? אך ז'נקלביץ' מתנה את דבריו באופן שמשאיר סיכוי למענה: התנאי הבסיסי של הסליחה הוא הייסורים ונדודי השינה ותחושת הנטישה של האשם. המפלט הזה שחרר אותנו עצמו מן הסליחה. הרי הוא אומר: "לפני שנוכל בכלל לדבר על סליחה, האשם צריך תחילה, במקום להתנגד, להכיר באשמתו, ללא טענות או סיבות מקילות, ומעל לכל בלי להאשים את קורבנותיו. כדי שנסלח צריך תחילה שיבואו לבקש מאיתנו סליחה, לפחות זה!". ובכן, האירוניה הטרגית טמונה בהמתנה לאותה בקשה. נביחת הכלבים נופלת על אוזניים ערלות, והאשם לא רק מתנגד וכופר באשמה – הוא גם מאשים את קורבנותיו. האשמת הקורבן הופכת לאמנותו של האשם, והוא מגייס את כל אמצעי התקשורת להפצתה.

בחקירת הממדים השונים והמורכבים של הסליחה, מעניין לבחון את המתח המובנה בין שאלת הצדק לרחמים. הסליחה, כפי שמציע ז'נקלביץ', נושאת תכונה כמעט טרנסצנדנטלית, שמאפשרת לאדם לגבור על עוולות העבר באמצעות מעשה חסד נשגב. עם זאת, המעשה הזה דורש התבוננות פנימית עמוקה והכרה בפרדוקסליות של האקט הנשגב. אך מי מבין הצדדים של הסליחה אמור להביע אותה, ומי אמור לחוות אותה או להרגיש אותה? הקורבן הוא המובן מאליו, אך מה עם החוטא ובקשת הסליחה שלו?

כאמור, בהיעדר חרטה אמיתית והכרה עמוקה בעוולה שבוצעה, הסליחה של הקורבן עלולה להפוך למחווה חלולה, מזור שטחי שאינו מצליח לרפא את הפצעים העמוקים. כך טען גם אמרי, כאשר התמודד עם הדרישה הבלתי אפשרית לסליחה על זוועות שמנוגדות לאקט ההבנה. אמרי קבע כי מעשים מסוימים הם מעבר לסליחה, מכיוון שהם שוברים את המרקם המוסרי של יחסי אנוש.

ז'נקלביץ' טען:

למחרת הטבח, כאשר קלות דעת כללית ופייסנות נינוחה כיסו בצנעה את העבירה במעטפת של שתיקה ושכחה, הסליחה הושמה ללעג: מכאן ואילך הסליחה היא פארסה. הלהיטות הזאת לאחווה עם התלוינים, הפיוס הנמהר – הללו הם חוסר הגינות חמור ועלבון כלפי הקורבנות. ודאי שלא, התקופה אינה נקמנית!

מול הדברים האלה, אמל דנקל כתב: "לא תִּסְלַח! .. ולו מנחוק الذهب, אטרִי חִין אִפְּאָ עֵינֶיךָ תִּמְ אָבִית גוֹהֲרֵינִי מִכֵּאֵמָה.. הֵל תִּרִי..? הֵי אֲשִׁיָּא לֹא תִשְׁתְּרִי..". ("אל תפייס, ולו יעניקו לך את כל הזהב. אם אעקור את עיניך מחוריהן ואזרע במקומן אבני חן, התוכל עדיין לראות בהן? יש דברים שאין לסחור בהם") (דנקל 1983). דנקל הפנה את שירו "לא תִּסְלַח", "לא תִּצְאָלֶח", לאנואר אלסאדאת לפני שנסע לנאום בכנסת, אך כיום נעקר השיר מן ההקשר ההוא והפך לשיר כמעט לאומי בהפגנות ומעל כמות הקוראות לחירות ולצדק עבור הפלסטינים.

האומנם שונה דְּנָקַל מִזֵּ'נְקַלְבִּיץ? בהקשר זה כדאי לעמוד על התרגום לעברית של "לֹא תִצְאֹלַח", מילה שמזכירה אולי את המילה סולחה, כלומר הסכם, שלום, הודנה, פיוס. ה"לֹא" השוללת הופכת את כותרת השיר ל"אל תתפייס". שורש המילה תִצְאֹלַח הוא ו.ל.ח, צל"ח, והמעבר מן הערבית לעברית משהה את פרק הזמן שבין הפיוס לסליחה. גם ז'נְקַלְבִּיץ' וגם אמרי מתייחסים למגבלותיה של השפה בביטוי הטינה, הסליחה והרגש מול הזוועות שחוו. אך האם השפה אכן נטולת כוח ועוצמה בעת התנועה בין שפות, בתרגום? ולא רק במעבר בין ערבית לעברית, אלא גם בגרמנית ובזולו ובספרדית ובמנדרינית ובמכלול הידע השפתי האנושי; הרי לכל שפה מגוון מיוחד של ביטויים לפיוס, מחילה, סליחה וכפרה. יש שפות שבהן כל המילים האלה מקבלות משמעויות קרובות שנובעות מאותו שורש, והפיוס והסליחה נובעות מאותה באר ומהודקות יחדיו. בערבית אמנם יש את המילים عَفُو, صَفَح, مَغْفِرَةٌ, مُصَالِحَةٌ (עָפוּ, צָפַח, מָעַפְרָה, מִצְאֵלְחָה), ייצוגים שונים של מחילה, סליחה ופיוס שמופיעים פעמים רבות בקוראן כערכים עליונים; אך השורש ו.ל.ח, צל"ח, יופיע לעיתים קרובות כאשר מדובר בסליחה בגמול או בסליחה המערבת תשלום כפרה כלשהו.

בהמשך השיר נשמע דְּנָקַל יותר כמו ז'נְקַלְבִּיץ', ומציע אף הוא מפלט מעניין ואולי תשלום כפרה מסוים:

أتنسى ردائي الملطَّحَ بالدماء
 تلبس - فوق دمائي - ثياباً مطرزةً بالقصب؟
 إنها الحرب!
 قد تنقل القلب
 لكن خلفك عار العرب
 لا تصالح
 ولا تتوَّخَّ الهرب!
 لا تصالح
 إلى أن يعود الوجود لدورته الدائرة:

النجوم.. لميقاتها
 والطيور.. لأصواتها
 والرمال.. لذراتها
 والقتيل لطفاته الناظرة

השכחת את בגדיי המגואלים בדם?
 התלַבַּשׁ, מעל דמי, בגדים מופזים בקני סוכר?
 כזאת היא המלחמה. מכבידה על הלב. אך בושת ערב וכלימתה מאחוריך.
 אל תתפייס.

אל תחשוש לברוח.

אל תתפייס. עד שלא יחזור היקום לצירו:
 הכוכבים למושבם,
 והציפורים לשירתן,
 והחול לגרידו,
 וההרוג לכליון עיני בתו.

ההצעה של ד'נקל, "אל תתפייס עד שלא יחזור היקום לצירו", מעניינת מאחר שהיא חושפת כי בשעת מלחמה העולם כולו משתנה – "מתערערים חוקי בראשית", כדברי אלג'ברתי.¹ והאפשרות היחידה שמציע השיר לתיקון, לפיוס, לסליחה, היא בהשבתם של החוקים – חוקי הטבע והאדם. גם אמרי מציב דרישה דומה כאשר הוא מתאר את נטירת הטינה כמצב בלתי טבעי הנושא סתירה לוגית:

כל אחד ואחד מאתנו ממוסמר אל הצלב של עברו ההרוס. והצלב הזה תובע באופן אבסורדי שהבלתי-הפיך ייהפך, שגלגל המאורעות יושב לאחור. הטינה חוסמת את פתח היציאה אל הממד האנושי האמיתי, אל העתיד. אני יודע, תחושת הזמן של מי שלכודים ברגשי טינה מהופכת, משובשת, שכן הם דורשים את הבלתי-אפשרי משתי בחינות: חזרה אל מה שהיה ואיננו, ומחיקה של מה שקרה (אמרי 2000, 149).

שאלת הסליחה היא גם שאלה של מיקוד וזמן. בין סליחה אינדיווידואלית ואישית לסליחה קולקטיבית, למי בכלל תינתן אפשרות הסליחה על ג'נוסייד ודומיסייד? למי יש את הזכות או האפשרות לסלוח על סוגיות מורכבות לא פחות, כמו העבדות וההיסטוריה של סחר העבדים, עידן ועידנים לאחר התרחשותם? למי יש את החוצפה לדרוש סליחה מהאפרו-אמריקאי ששם משפחתו נושא את כל ההיסטוריה של העבדות? והאם כל טראומה קולקטיבית דורשת סליחה קולקטיבית? האם בהיעדר אשמה קולקטיבית, הפסולה בעיני אמרי, אפשר בכלל לדון בשאלות של סליחה קולקטיבית? מובן שבשאלות אלו מאפיין הזמן והטראומה הבין-דורית הופך מהותי; אך מה עם הדור הראשון לאותה טראומה? למי יש את החוצפה לצפות ממנו לסליחה? אמרי טוען:

מחילה ושכחה שמקורן בלחץ חברתי הן בלתי-מוסריות. מי שסולח מתוך עצות ובזול, נכנע לתחושת הזמן החברתית והביולוגית, המכונה גם "טבעית". תחושת הזמן הטבעית אכן נובעת מן התהליך הפיזיולוגי של הגלדת פצעים והייתה לחלק בלתי-נפרד מן התפישה החברתית של המציאות. אך דווקא משום כך תחושת הזמן הזאת לא זו בלבד

1 עבד אלרחמן אלג'ברתי (1753–1825) תיאר במילים אלו את פלישת הצרפתים למצרים בשנת 1798, בספרו היום שבו התערערו חוקי בראשית, שראה אור בהוצאת מכון ון ליר במסגרת פרויקט מכתוב. אלג'ברתי נחשב לאחד מראשוני ההיסטוריונים של ההיסטוריה המודרנית של מצרים.

שהיא מחוץ לגדר המוסר, היא אף נוגדת את המוסר. לאדם יש זכות, ואף זכות-יתר, שלא להסכים עם כל מה שהוא טבעי, כלומר גם לא עם המרפא הביולוגי שמביא עמו הזמן. מה שקרה, קרה; המשפט הזה אמנם נכון, אבל בה במידה הוא מנוגד למוסר ולתבונה (שם, 156).

לסליחה יש שני קטבים: המבקש אותה והמעניק אותה. כאשר ז'נקלביץ' פורם את היחס בין השניים וממקד את מבטו בצד אחד בלבד – במעניק הסליחה – הסליחה הופכת טרנסצנדנטית בעצמה, ומשגיבה צד אחד בלבד. האם יש ציווי מוסרי אוניברסלי לסלוח, או שמא סליחה היא בחירה אישית וסובייקטיבית המותנית ביכולתו של הפרט להשלים עם כאבו? אנו עשויים לראות בסליחה משחק גומלין דינמי בין החובה המוסרית לשמור על הצדק ובין הרצון הקיומי להתעלות מעל הסבל והכאב. סליחה, אף שהיא נאצלת, חייבת להתבסס על חתירה כנה אחר אמת ואחריות כדי להחזיר את שיווי המשקל העדין של כבוד האדם. אך לאילו תעצומות נפש אפשר לצפות מאדם שעומד ליד רוצח אחיו ושותה איתו קפה? והאם אפשר לסלוח על החלפת העיניים באבני חן? ז'נקלביץ', אמרי ודנקל התחבטו בשאלה, אך בפועל לא הפכו בחייהם לאבירי אמונה ולא סלחו.

EUME, המרכז ללימודים בין-אזוריים, ברלין

ביבליוגרפיה

אמרי, ז'אן, 2000. מעבר לאשמה ולכפרה, בתרגום יונתן ניראד, תל אביב: עם עובד.
דנקל, אמל, 1983. أقوال جديدة عن حرب الباسوس. القاهرة: المستقبل العربي للنشر والتوزيع [דברים חדשים על מלחמת אלבאסוס], קהיר: אלמסתקבל אלערבי הוצאה והפצה.